

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

БОЙКО Є. В. - студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0008-8305-6400

УДК 347.121

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.3.41>

Стаття присвячена комплексному теоретико-правовому аналізу інституту зловживання правом у системі цивільного законодавства України. Зловживання суб'єктивним правом розглядається як одна з ключових правових аномалій, що загрожує балансу інтересів у приватноправових відносинах. Автор обґрунтовує актуальність дослідження, оскільки в українському законодавстві відсутня чітка дефініція цього явища, тоді як практика свідчить про його широке поширення – від недобросовісного здійснення права власності чи переважного права до процесуальних зловживань та дій у сфері конкуренції.

Метою дослідження є уточнення поняття та ознак зловживання правом, виявлення його форм (шикана та інші недобросовісні прояви), аналіз сучасної судової практики та законодавчих змін. Розглядається нормативне підґрунтя інституту: Конституція України, статті 13 і 16 Цивільного кодексу України, процесуальні кодекси та спеціальні закони. Значну увагу приділено рішенню Конституційного Суду України 2021 року, яким підтверджено конституційність заборони зловживання правом і можливості відмови суду в захисті прав недобросовісного позивача.

У статті узагальнено доктринальні підходи сучасних українських науковців. Наголошено, що ключовим критерієм оцінки поведінки є принцип добросовісності, що наближає українське право до європейських стандартів. Водночас відзначено відсутність єдності у визначенні змісту та меж цього явища, що зумовлює різночитання та правову невизначеність.

Автор підкреслює, що інститут зловживання правом виконує функцію «запобіжника» проти використання формально правомірних дій всупереч їх соціальному призначенню, тим самим забезпечуючи верховенство права.

Зроблено висновок, що сучасне правове регулювання цього інституту має фрагментарний характер і потребує вдосконалення. Перспективним напрямом є деталізація критеріїв зловживання правом у Цивільному кодексі України, закріплення дефініції шикани, систематизація судової практики та врахування зарубіжного досвіду. У статті підкреслено, що подальший розвиток принципу добросовісності та неприпустимості зловживання правом є необхідною умовою формування стабільного й справедливого цивільного обороту в Україні.

Ключові слова: зловживання правом, цивільне право, шикана, добросовісність, судова практика, Цивільний кодекс України, верховенство права.

Зловживання правом є давньою і універсальною проблемою правової дійсності, яка не обмежується якоюсь однією галуззю права. Від часів римського принципу *neto plus iuris* і засади *abuse of rights* у європейських правових системах, питання недопустимості зловживання суб'єктивними правами залишається актуальним [1]. Для української правової системи ця проблематика набула особливої гостроти на сучасному етапі у зв'язку зі складністю та множинністю способів здійснення цивільних прав, що нерідко

пов'язано з використанням права на шкоду іншим особам. Інститут зловживання правом порівняно новий для українського законодавства і досі не має легальної дефініції; водночас його практичне значення зростає, з огляду на необхідність забезпечити добросовісність учасників цивільних відносин. Конституція України (ст. 13, 41) [2] та Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) (ст. 13) встановлюють загальний принцип, що здійснення прав не може шкодити правам інших чи суспільним інтересам [3]. Проте відсутність чітких критеріїв зловживання правом у законодавстві зумовлює дискусії в доктрині та виклики у правозастосуванні. Це визначає актуальність дослідження: необхідно з'ясувати сучасний стан правового регулювання зловживання правом, проаналізувати новітні наукові підходи та практику, а також окреслити напрямки удосконалення законодавства.

Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз явища зловживання суб'єктивним цивільним правом як особливого інституту цивільного права, з урахуванням змін законодавства. Для досягнення мети визначено такі завдання: уточнити поняття та ознаки зловживання правом за сучасними науковими джерелами; розглянути останні зміни в цивільному законодавстві України, що стосуються протидії зловживанню правами; проаналізувати судову практику щодо застосування ст. 13 ЦК України та пов'язаних норм; сформулювати висновки про сучасний стан правового регулювання і необхідність його вдосконалення.

Проблема зловживання правом полягає у тому, що суб'єкт, формально здійснюючи належне йому суб'єктивне право, використовує його всупереч меті та призначенню цього права, завдаючи шкоди іншим учасникам відносин або суспільним інтересам. Така поведінка виходить за межі правомірного здійснення права і фактично перетворюється на дію *без права* [1]. За відсутності легального визначення зловживання правом, правозастосовникам доводиться спиратися на оціночні поняття добросовісності, розумності, призначення права тощо. Це ускладнює визначення чітких меж між законним здійсненням права та його зловжи-

ванням, породжує ризик правової невизначеності і неоднаковості судової практики.

В українській цивілістиці досі немає єдиного погляду щодо природи та критеріїв зловживання суб'єктивним правом. Традиційно виділяють дві основні форми зловживання правом: шикана – здійснення права з єдиним наміром заподіяти шкоду іншій особі, тобто умисне зловживання; та інші форми зловживання без прямого наміру спричинити шкоду, коли шкода є наслідком недобросовісної поведінки особи без прямого умислу. Обидві ситуації є проблемними для права, оскільки формально правомірні дії набувають ознак протиправності через їх антисоціальну спрямованість. Постає питання: які юридичні наслідки повинні наставати у разі виявлення зловживання правом, і як запобігти таким випадкам?

Практична значущість проблеми проявляється у різних сферах: від цивільно-правових спорів (наприклад, недобросовісне здійснення права власності чи зловживання переважним правом) до процесуальних ситуацій (зловживання процесуальними правами з метою затягування суду). Законодавство про захист економічної конкуренції також оперує поняттями зловживання монопольним становищем, недобросовісної конкуренції (ч. 5 ст. 13 ЦК України) – фактично приватноправові аналогу принципу. Отже, проблема має комплексний характер, що охоплює як матеріальне цивільне право, так і процесуальне право, і потребує узгоджених підходів.

З огляду на це, постала необхідність дослідити, як українське законодавство адаптується до викликів зловживання правом, чи враховано сучасні реалії (зокрема, реформи цивільного законодавства, скасування Господарського кодексу та рекодифікація цивільного законодавства), а також який підхід сформовано у новітній судовій практиці Верховного Суду. Вирішення проблеми має і теоретичне значення (для розвитку доктрини меж здійснення цивільних прав), і прикладне (для забезпечення балансу інтересів учасників цивільних відносин та верховенства права).

Сучасні дослідники приділяють значну увагу аналізу поняття та ознак зловживання

правом, що свідчить про актуалізацію цієї тематики. Т. І. Бровченко та В. О. Миргород здійснили одну з перших спроб у новітній літературі системно визначити поняття «зловживання цивільними правами» [4, с. 54]. Вони підкреслюють, що зміст цього явища має відповідати міжнародним стандартам, але враховувати національні особливості, і пропонують розглядати його через призму принципу добросовісності. У їхній роботі визначено характерні ознаки зловживання правом та акцентовано на двох його формах: шикана (умисне заподіяння шкоди при здійсненні права) та зловживання без наміру шкодити, але з фактичним настанням шкоди. Автори наголошують, що при доказуванні факту зловживання правом тягар доказування лежить на стороні, яка заявляє про зловживання: вона повинна довести сам факт зловживання, настання несприятливих наслідків та причинний зв'язок, а у випадку шикани – ще й наявність умислу у порушника.

Н. А. Буроменська в дисертаційному дослідженні приділила увагу правовій природі принципу заборони зловживання правом. Вона розглядає цей принцип як загальноправовий, що пронизує різні галузі законодавства, і вказує на його закріплення як в міжнародному праві, так і в праві ЄС [5, с. 15]. Зокрема, авторка аналізує європейський досвід, де принцип заборони зловживання правами є складовою принципу добросовісності (наприклад, Article 17 ЄКПЛ, що забороняє використання прав для обмеження прав і свобод, та доктрина *venire contra factum proprium* в праві ЄС). Буроменська обґрунтовує необхідність імплементації цих підходів в українське право з метою формування цілісного механізму протидії зловживанням. Важливим здобутком її дослідження є виокремлення ознак принципу: універсальність дії, імперативність, спрямованість на забезпечення балансу інтересів і справедливості у правовідносинах.

Б. Карнаух дослідив проблематику зловживання правом крізь призму його правових наслідків [6, с. 32]. Він визначає зловживання правом як дії, які прямо не заборонені законом або договором, але виходять за межі наданого суб'єктивного пра-

ва та вчиняються недобросовісно. На думку Карнауха, концепція зловживання правом надає суду можливість в нетипових конфліктах двох суб'єктивних цивільних прав різних осіб врахувати конкретні обставини і застосувати справедливе рішення. Тобто, цей доктринальний інструмент дозволяє гнучко реагувати на ситуації, де формальне застосування норми без урахування недобросовісності поведінки призвело б до несправедливого результату. Карнаух підтримує розвиток судової дискреції у таких справах на основі принципів добросовісності та справедливості, водночас наголошуючи на потребі законодавчого вдосконалення критеріїв зловживання правом, щоб забезпечити єдність практики.

В. П. Іванов здійснив історіографічний аналіз становлення концепції зловживання правом у правовій думці України та зарубіжжя [7, с. 455]. У статті «Еволюція інституту зловживання правом» він простежує генезу цього інституту від загальнотеоретичних праць радянського періоду до сучасних досліджень, вказуючи на поступовий перехід від заперечення самого існування зловживання (у радянській доктрині) до його визнання як самостійного правового явища у пострадянській Україні. Іванов підкреслює, що сучасна доктрина відмовляється від вузькоформального підходу і сприймає зловживання правом як межову правову поведінку, котра потребує особливого регулювання. Він також узагальнює напрямки досліджень: теоретико-догматичний аналіз поняття; галузеві прояви (в цивільному, господарському, процесуальному праві); компаративістичні підходи (наприклад, досвід англо-американського права, де концепція *abuse of rights* проявляється через інші доктрини, як-то *equity* чи доктрина заборони обходу закону).

Окремо варто відзначити студію О. В. Ткалі, яка досліджує феномен зловживання правом у контексті «правових аномалій» [8, с. 50]. Авторка відносить зловживання суб'єктивним цивільним правом до негативних відхилень у правовій поведінці, що мають спільну природу з іншими правовими аномаліями (такими як правопорушення, пробіли, колізії). Такий загальнотеоре-

тичний погляд цікавий тим, що розкриває соціальну небезпеку зловживання правом: поєднуючись з іншими відхиленнями, воно створює сприятливий ґрунт для корупційних схем та підриває принцип верховенства права. Ткаля стверджує, що відсутність єдиного підходу до розуміння зловживання правом і нечіткість законодавчих меж цього явища породжують різнобічні тлумачення та ускладнюють протидію йому. Її висновок співзвучний іншим авторам: потрібні нові підходи та методи дослідження проблеми, а отже і реформування нормативної бази.

З узагальнення українські вчені сходяться на тому, що зловживання правом – це *особлива форма реалізації права всупереч його соціальному призначенню*, яка характеризується недобросовісністю суб'єкта. Ознаками є: формальна правомірність дії при її матеріальній протиправності; наявність шкоди (або реальної загрози шкоди) іншим особам чи суспільству; вихід за межі цільового призначення права; в окремих випадках – умисел на заподіяння шкоди. Всі автори наголошують, що законодавче врегулювання цього інституту є недостатнім. У зв'язку з цим пропонуються різні шляхи вдосконалення: від внесення доповнень до ЦК України (чіткого визначення понять «шикана» і «зловживання правом») до прийняття спеціальних роз'яснень Пленуму Верховного Суду або узагальнення практики. Важливим є також врахування зарубіжного досвіду та стандартів – зокрема, європейського принципу добросовісності та заборони обходу закону – для наповнення національного інституту сучасним змістом.

Базовою нормою, що встановлює межі здійснення цивільних прав та заборону зловживання ними, є стаття 13 Цивільного кодексу України. В її положеннях відображено загальноправовий принцип неприпустимості зловживання правом. Стаття 13 визначає:

- цивільні права здійснюються у межах, наданих договором або актами цивільного законодавства;

- при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які можуть порушити права інших осіб або завдати шкоди довкіллю чи культурній спадщині;

- не допускаються дії, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також інші форми зловживання правом [3].

Ця третя частина фактично закріплює два ключових випадки: умисне зловживання (шикану) та зловживання в інших формах (без прямого умислу, але протиправно за суттю). Конституційний Суд України спеціальним Рішенням № 2-р(П)/2021 від 28.04.2021 перевіряв конституційність положення ч.3 ст.13 ЦК України (та пов'язаного положення ч.3 ст.16 ЦК) за конституційною скаргою, і визнав цю норму такою, що відповідає Конституції [9]. Суд зазначив, що припис про заборону дій із наміром заподіяння шкоди та інших зловживань правом не порушує принцип правової визначеності і не є надмірно оціночним: законодавець встановив лише загальні орієнтири меж здійснення прав, а конкретизація покладена на правозастосування, що є виправданим у сфері приватного права. КСУ підкреслив, що вказані приписи застосовні до будь-якого учасника цивільних відносин, який виходить за межі здійснення права шляхом зловживання ним, і цим самим не створюють дискримінації. Також Суд звернув увагу, що наявність такого припису стимулює учасників діяти добросовісно і розумно при здійсненні прав, а можливість відмови в захисті права у разі зловживання ним – це домірний (пропорційний) засіб для досягнення легітимної мети забезпечення добропорядності в цивільному обороті.

Окрім ст. 13, важливу роль відіграє стаття 16 ЦК України, яка регламентує способи захисту цивільних прав та інтересів. Внаслідок змін, внесених у 2017 році, до цієї статті додано норму (ч. 3), за якою *«суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею положень частин другої – п'ятої статті 13 цього Кодексу»*. Тобто, якщо особа, звертаючись за захистом, сама діяла з порушенням меж здійснення прав (зокрема, зловживала правом), суд має право відмовити в позові. Такий наслідок є санкцією цивільно-правового характеру, спрямованою проти недобросовісного позивача. Конституційний Суд у згаданому рішенні 2021 р. підтвердив конституційність цього механізму і наголосив, що сама по собі наявність у

ЦК положення про відмову в захисті права не означає автоматичного закриття доступу до суду для особи, яку звинувачують у зловживанні правом [3]. Суд має з'ясувати питання по суті у процесі розгляду і лише тоді вирішувати, чи відмовляти в захисті. Таким чином, досягнуто баланс між правом на судовий захист і необхідністю припинення зловживань правами.

В інших актах цивільного законодавства України прямого визначення терміну «зловживання правом» немає. Проте окремі галузеві норми містять заборону конкретних зловживань. Наприклад, Закон України «Про захист економічної конкуренції» [10] забороняє недобросовісну конкуренцію та зловживання монопольним (домінуючим) становищем – ці категорії згадані й у ст. 13 ЦК (ч.5). Цивільний процесуальний кодекс України (ст. 43, 44) та інші процесуальні кодекси прямо передбачають відповідальність за зловживання процесуальними правами: подання завідомо безпідставних позовів, затягування процесу, паралельне звернення по одному спору тощо. Втім, усі ці положення так чи інакше реалізують загальний принцип, закріплений у ЦК України.

Можна дійти висновку, що зловживання суб'єктивним цивільним правом слід розуміти як особливий різновид неправомірної поведінки, при якому особа здійснює належне їй право недобросовісно, всупереч його меті та призначенню, в результаті чого порушуються права інших осіб або публічні інтереси. Ключовими ознаками є: формальна відповідність дій букві закону при їх протилежності духу закону; наявність шкоди (або реальної загрози її заподіяння); вихід за межі меж здійснення права, встановлених законом або договором; у випадку шикани – умисел на завдання шкоди. Українська доктрина приділила значну увагу деталізації цих ознак, наголосивши на принципах добросовісності і розумності як критеріях оцінки поведінки суб'єкта. Виділено дві основні форми: шикана (навмисне зловживання з метою зашкодити) та зловживання без прямого умислу, але з недобросовісною поведінкою. Обидві форми підпадають під заборону, встановлену ст. 13 ЦК України.

Стаття 13 ЦК України містить загальний припис про неприпустимість зловживання правом у різних формах, встановлюючи принципову заборону такої поведінки. Водночас, деталізація цього принципу покладена на інші норми та судову практику. Закон прямо не розкриває, які саме дії вважаються зловживанням – сформульовано лише «загальні орієнтири» (намір заподіяти шкоду, протиправна мета, порушення прав інших тощо). Це робить поняття оціночним, що з одного боку гнучко охоплює нові способи зловживань, а з іншого – може викликати різночитання. Для посилення дії принципу законодавець ввів норму ч.3 ст.16 ЦК, яка надає судам право відмовляти в захисті права особам, що зловжили правом. Така санкція забезпечує дієвість заборони: порушник не тільки вчиняє протиправне діяння, а й втрачає правову охорону свого інтересу. Новітні законодавчі ініціативи (Концепція оновлення ЦК, скасування ГКУ) орієнтовані на уточнення і розвиток цього інституту. Очікується закріплення більш конкретних критеріїв зловживання правом в оновленому ЦК або прийняття окремих норм, що, наприклад, дадуть дефініцію шикани чи загальне правило про добросовісність виконання цивільних прав.

Судова влада відіграла ключову роль у конкретизації принципу неприпустимості зловживання правом. Конституційний Суд України у рішенні 2021 р. підтвердив конституційність положень ст. 13 і 16 ЦК, фактично визнавши припустимість існування в законі оціночних понять, які наповнюються змістом у процесі правозастосування. Верховний Суд у низці постанов виробив підходи до визначення зловживання правом: акцент зроблено на недобросовісності як критерії (поведінка, що не відповідає честі, розумності, справедливості), а також на суперечності дій меті права. ВС констатував, що заборона зловживання правом – продовження принципу рівності учасників та балансу їх інтересів. Це означає: реалізуючи своє право, особа не повинна ставити себе у привілейоване становище за рахунок порушення прав іншого. Якщо ж так сталося – суд має втрутитись і відновити баланс, відмовивши у захисті права порушника або

припинивши його протиправні дії. Практика показує, що суди дедалі частіше посилаються на ст. 13 ЦК у мотивації рішень – як у традиційних цивільних спорах (наприклад, визнання правочинів недійсними, витребування майна, виселення), так і в корпоративних чи навіть сімейних справах (коли фіксуються недобросовісні дії одного з учасників правовідносин). Формується розуміння, що зловживання правом – міжгалузевий феномен: хоча базова норма міститься в ЦК, її дух імплементується і в процесуальному праві, і в господарських відносинах. Це позитивна тенденція, адже вона свідчить про впровадження в Україні загальноцивілізаційного підходу: право повинно здійснюватися добросовісно, і «ніхто не може отримувати вигоду зі своєї протиправної поведінки».

Інститут неприпустимості зловживання правом у сучасному українському праві пройшов стадію становлення і набув визнання як доктринально, так і на практиці. Новітні дослідження поглибили розуміння його природи, висвітливши ключові ознаки та форми, а судова практика наповнила загальні норми конкретним змістом, забезпечуючи захист від недобросовісної поведінки. Станом на 2025 р. законодавче регулювання цього інституту залишається мінімалістичним: діє загальна норма-принцип (ст. 13 ЦК) та санкція (ст. 16 ЦК), а також розрізнені спеціальні норми. Однак у процесі рекодифікації цивільного законодавства є всі передумови для його вдосконалення та систематизації. Висновки, зроблені у статті, відображають сучасний стан правового регулювання: визнання зловживання правом як правової аномалії, що підриває засади справедливості; необхідність її запобігання шляхом поєднання нормативних приписів та судового контролю; і рух до більш чітких правил, які забезпечать єдність практики та відповідність європейським стандартам. Зміцнення принципу добросовісності і недопущення зловживання правом у всіх сферах – важлива умова утвердження верховенства права і довіри до приватно-правових відносин в Україні.

Література

1. Шумило М. І. Недобросовісний працівник та зловживання правом: практика Верховного Суду в трудових спорах (частина 1). – Юридична газета online. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/nedobrosovisniy-pracivnik-ta-zlovzhivannya-pravom-praktika-verhovnogo-sudu-v-trudovih-sporah-chastin.html>
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top>
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV (чинна ред. від 04.09.2025). – Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
4. Бровченко Т. І., Миргород В. О. Зловживання цивільними правами. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2020. № 3. Том 31 (70). С. 51–56.
5. Буроменська Н. Л. Поняття і правова природа принципу заборони зловживання правом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2021. 21 с.
6. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36.
7. Іванов В. П. Еволюція інституту зловживання правом. *Альманах права*. 2023. Вип. 14. С. 453–457.
8. Ткаля О. В. Різновиди правових аномалій: загальна характеристика. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 47–53.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою АТ АКБ «Індустріалбанк» щодо відповідності Конституції України (конституційності) ч.3 ст. 13, ч.3 ст. 16 ЦК України № 2-р(П)/2021 від 28.04.2021 р. – Офіційний вісник України. 2021. № 37. Ст. 2181. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-21#Text>
10. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 12, ст.64 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#top>

SUMMARY

The article is devoted to a comprehensive theoretical and legal analysis of the institution of abuse of rights within the system of civil legislation of Ukraine. Abuse of subjective rights is considered as one of the key legal anomalies that threatens the balance of interests in private law relations. The author substantiates the relevance of the study, since Ukrainian legislation lacks a clear definition of this phenomenon, while practice demonstrates its wide distribution – from unfair exercise of property or preemptive rights to procedural abuses and actions in the field of competition.

The purpose of the research is to clarify the concept and features of abuse of rights, to identify its forms (shikane and other unfair manifestations), and to analyze modern judicial practice and legislative changes. The normative basis of the institution is examined: the Constitution of Ukraine, Articles 13 and 16 of the Civil Code of Ukraine, procedural codes and special laws. Particular attention is paid to the 2021 decision of the Constitutional Court of Ukraine, which confirmed the constitutionality of the prohibition of abuse of rights and the possibility for the court to refuse protection of the rights of a bad-faith claimant.

The article summarizes doctrinal approaches of contemporary Ukrainian scholars. It is emphasized that the key criterion for assessing conduct is the principle of good faith, which brings Ukrainian law closer to European standards. At the same time, the lack of unity in defining the content and boundaries of this phenomenon is noted, which leads to different interpretations and legal uncertainty. The author underlines that the institution of abuse of rights serves as a “safeguard” against the use of formally lawful actions contrary to their social purpose, thereby ensuring the rule of law.

It is concluded that the current legal regulation of this institution is fragmented and requires improvement. A promising direction is the specification of criteria for abuse of rights in the Civil Code of Ukraine, the establishment of a definition of shikane, the systematization of judicial practice, and the consideration of foreign experience. The article highlights that the further development of the principle of good faith and the inadmissibility of abuse of rights is a necessary condition for the formation of a stable and fair civil turnover in Ukraine.

Keywords: abuse of rights, civil law, shikane, good faith, judicial practice, Civil Code of Ukraine, rule of law.